

**БОЇ ЗА БЕРДИЧІВ ЧАСТИН АРМІЇ УНР
ПРОТИ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ВІЙСЬК
(остання декада березня – початок квітня 1919 р.)**

© Хома І.Я., 2012

Досліджено підготовку, розгортання, проведення та політичні наслідки боїв за Бердичів сил Дісної Армії УНР проти Кривої армії. Крім того, предметом дослідження є і організація оборони Бердичева більшовицькими військами.

In the publication the preparation, deployment, realization, result and political consequences of the battles for Berdychiv by forces of efficient UNR army against the Red Army have been investigated. Also the subject of research was an organization of defence of Berdychiv by Bolshevik troops.

Військова сторінка національної революція 1917–1921 рр. насичена різними подіями, у межах яких у ці роки вирішувалась доля українського державотворення. Більше того, впродовж 1919 р. Українська Народна Республіка існувала доти, доки діяла Армія УНР. У цьому контексті запропонована публікація стосується організації та проведення боїв за Бердичів в останній декаді березня – на початку квітня 1919 р. У разі успішного проведення бій повинен був сприяти піднесенню боєздатності Армії УНР і початку контрнаступу з метою повернення Києва.

Останнім вагомим науковим доробком, де боям під Бердичевом приділено особливу увагу, є монографія М. Ковальчука [1]. Перебіг контрнаступальних дій на Київ у другій половині березня 1919 р. став предметом дослідження і для О. Левченка [2]. Загалом найдетальніше ці бої ще в міжвоєнний період описав М. Безручко, який на той час був начальником штабу Окремої Запорозької бригади ім. С. Петлюри [10] та перебував у Шепетівці. Утім подані ним дані дещо відрізняються від повідомлень тогочасної преси та архівних документів*.

В середині березня 1919 р. Штаб Армії УНР підготував план контрнаступу, який передбачав силами Корпусу Січових Стрільців, Північної і Південної груп розгром основних більшовицьких сил у районі Бердичева, Житомира, Вінниці. Після цього планувалось розгорнути наступ на Київ. Власне передбачалось, обмежуючись обороною на флангових напрямках Одеса – Роздільна, Знаменка – Бірзула та Лупинець – Сарни, Запорозьким корпусом разом з повстанцями розпочати наступ з району станції Христинівка на Козятин, Північній групі взяти Коростень і, обходячи зі сходу Житомир, якщо потрібно надати допомогу Корпусу Січових Стрільців при здобутті Бердичева [3, с. 53].

На 20 березня радянський Український фронт простягався по лінії Коростень – Житомир – Бердичів, Козятин – Умань – Ольвіполь** – Вознесенськ – Миколаїв – Херсон – Берислав – Мелітополь – Волноваха [4, с. 187].

19 березня командувач Київською групою більшовицьких військ С. Мацилецький видав наказ про відновлення положення під Коростенем, а 23 березня – про посилення оборони Києва [4, с. 186, 189]. А вже 22 березня військові сили Армії УНР зайняли Житомир [5, с. 174].

Для здобуття Бердичева Штаб стрілецького корпусу виставив 1-й, 3-й, 5-й піхотні полки (5 тисяч осіб), 1-й, 3-й, 5-й артилерійські полки (сім легких батарей, одна кінно-гірська та одна 42-

* Першим на це увагу звернув М. Ковальчук у своїй праці «На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. – К., 2010. – С.99.

** Сучасне місто Первомайськ.

лінійна батарея) і кінний дивізіон Ф. Бориса (250 осіб). З 19 на 20 березня 1919 р. ці сили розпочали займати позиції і просуватись до річки Случ. Одночасно у напрямі на Шепетівку активізувались наступальні дії і більшовицьких військ [6, с. 286–288].

2-й і 4-й полки Корпусу Січових Стрільців перейшли у розпорядження Північної групи, яка 15 березня розпочала наступ. 18 березня сили Північної групи, прорвавши більшовицький фронт Київської групи військ, захопили залізничний вузол Коростень і почали розвивати наступ на Київ. На 24 березня українські війська, пройшовши з 15 березня 180 км, наблизились до станції Боярка, що за 40 км від Києва [5, с. 173; 7, с. 13; 8, с. 349; 9].

У другій половині дня 20 квітня 3-й курінь 3-го полку Січових Стрільців на чолі з С. Піщаленком зосередився на станції Гордіївка (приблизно у 56 км від Бердичева), яка розташована на залізничному шляху Шепетівка – Бердичів. Після чого командування куреня направило розвідку на пн.-сх. до села Романівка (у 12 км від Гордіївки) та на пд.-сх. до села Меленці (8 км від Гордіївки). Розвідка донесла, що с. Меленці обсажені більшовицькими силами. Оскільки основні сили Корпусу Січових Стрільців спізнювались, було вирішено курінь відвести до Нового Миропілля, що у 17 км на заході від Гордіївки.

Зранку 21 березня на станцію Полонне (приблизно 85 км від Бердичева) залізничної дороги Шепетівка – Бердичів прибув 1-й піший полк Січових Стрільців з 1-ю батареєю. Ці сили отримали завдання зайняти Нову та Стару Чорторию, що розташовувались на пд.-сх. від Полонного на відстані 22–24 км. Їм вдається у сутичці з більшовиками здобути ці населені пункти.

В обід 21 березня на станцію Полонне прибув кінний дивізіон Ф. Бориса, а ввечері прибули два курені 3-го пішого полку, які були направлені до Нового Миропілля для об'єднання з 3-м куренем цього полку. Деяко пізніше до Нового Миропілля під'їхали два броньовики Корпусу Січових Стрільців. Цим силам вдається просунутись на 10 км у напрямку Бердичева і здобути станцію Печанівка.

У дорозі перебував 5-й полк корпусу, якому відводились резервні функції.

22 березня цим силам було поставлено завдання просунутись у напрямі до Бердичева приблизно на 20–25 км і вийти на лінію р. Тетерівка. Увечері 22 березня було виконано поставлене завдання.

23 березня 1-му полку було поставлено завдання за підтримки артилерії зайняти містечко Райгород, від якого до Бердичева приблизно 19 км у пн.-сх. напрямі. 3-й полк повинен був здобути станцію Демчин, від якої до Бердичева приблизно 16 км у пд.-сх. напрямі. 5-й полк зосередився у Чуднові – приблизно 40 км від Бердичева, а штаб корпусу на станції Романів – приблизно у 52 км від Бердичева [6, с. 286–288].

На 25 березня завдання було виконане. При цьому стрільці захопили канцелярію волинського полку, обоз одного із красних полків та розбили панцирний поїзд [9].

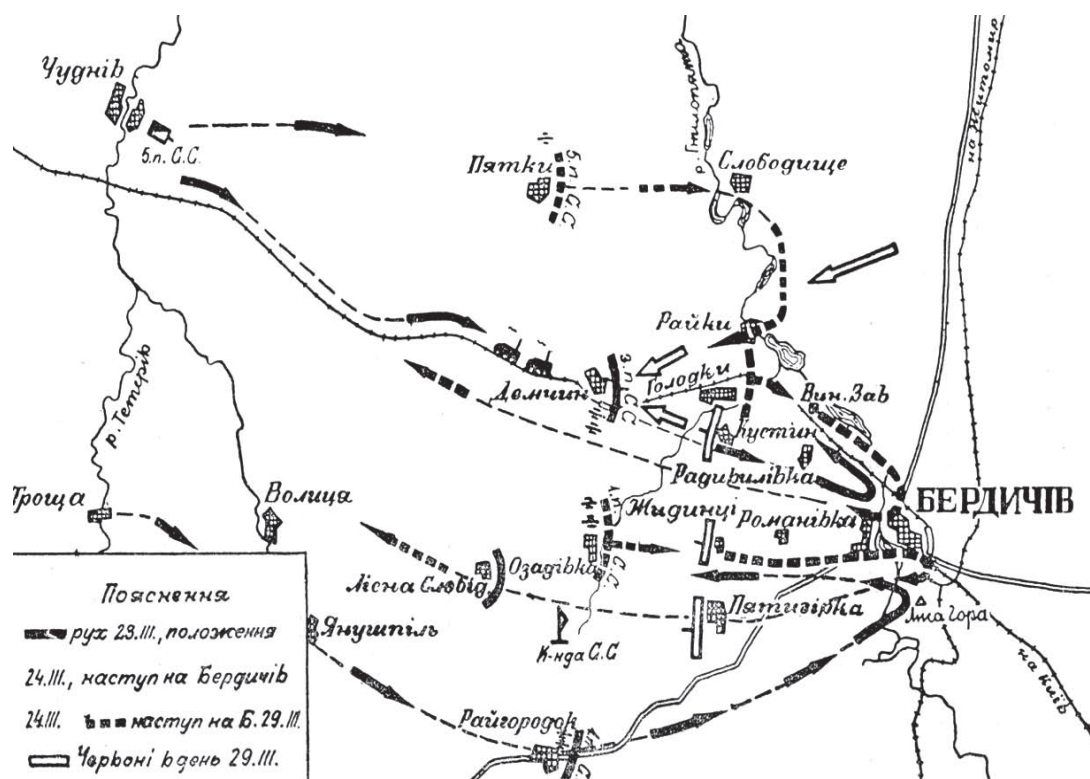
Більшовицькі сили відступили до Бердичева та розпочали евакуацію з міста [9]. Народний комісар юстиції Тимчасового українського радянського уряду О. Хмельницький, який увечері 25 березня прибув у Бердичів, доповідав, що застав місто в стані евакуації, паніки, безпорядку та хаосу. Під час розмови з представником волинського полку дізнався про відсутність обмундирування, патронів та набоїв. За повідомленням О. Хмельницького, на вечір 25 березня «петлюрівці» перебували приблизно в 12 км від Бердичева. Впродовж 26 березня сили Січових Стрільців продовжували тиснути на околиці Бердичева. Далі О. Хмельницький писав, що 26 березня «петлюрівці» переважали за рахунок ініціативи, кінноти, зв'язку та важкої артилерії, чого в красногвардійців не було. Саме ці переваги могли б «сыграть роковую роль» [11].

Зранку 27 березня сили 1-го та 3-го полків Січових Стрільців з артилерійською підтримкою розгорнули перший наступ на Бердичів. У результаті вдалось захопити залізничний вокзал та західні околиці міста. Цілий день бої йшли зі змінним успіхом. Утім закріпитись на передмісті таки не вдалось. Січовим Стрільцям довелось відступати. Загальні втрати корпусу під час цієї операції становили 45 старшин і 127 стрільців [3, с. 56–57; 9; 12].

Своєю чергою, більшовицькі сили укріпили свої позиції на околицях міста, підвозили резерв та призначили нового командувача оперативних дій із захисту Бердичева М. Щорса, який змінив Є. Бабина. М. Щорс прибув з Вінниці до Бердичева 27 березня. Наказ № 9 від 27 березня групи військ Київського напрямку свідчить, що більшовики доволі активно почали організовувати сили для оборони. Так, Я. Покусу, якому в районі Житомира підпорядковувались 16 стрілецький полк, Окрема кавалерійська дивізія та 22 красний полк, було поставлено завдання перейти у наступ по лінії Житомир – Кодня, щоб відрізати шлях відступу сил Дієвої Армії УНР у напрямі на Бердичів. Я. Покус в оперативних діях повинен був підпорядковуватись М. Щорсу, який у цьому наказі значився як начальник бойового відрізка в напрямі на Рівне. М. Щорсу було поставлено завдання втримати Бердичів, а після підходу сил Я. Покуса перейти в наступ для захоплення залізничного вузла – Шепетівки. Для цієї операції М. Щорсу підпорядковувались 2-й Таращанський полк, 6-й, 9-й, 10-й, 21-й стрілецькі полки та 5-й кавалерійський полк [13].

Найшвидше, поява цього наказу була продиктована вказівкою командувача Українського фронту В. Антонова–Овсієнка від 27 березня 1919 р. командувачу групи військ Київського напрямку С. Мацілецькому. У цій вказівці зазначено, що зусилля ворога спрямовані на Бердичів. У зв'язку з цим чітко вказано: розвивати посилений наступ на Житомир з метою підтримки бердичівської групи; направити до Бердичева сили таращанського полку [4, с. 192].

З вищезазначеного випливає, що успішні наступальні дії сил Армії УНР змусили більшовицьке командування істотно змінювати свої тактичні дії. Адже ще 24 березня наказом № 7 групи військ Київського напрямку Є. Бабину, який командував Житомирським відрізком фронту (9-й, 10-й, 21-й, 22-й стрілецькі полки, Волинський полк та 5-й кавалерійський полк), ставилось завдання взяти Житомир, продовжувати наступ на Коростень і Новоград-Волинський та Шепетівку і закріпитись на р. Случ [14].

28 березня у Бердичів прибули два батальйони таращанського полку, після чого, за словами О. Хмельницького: «...когда они прибыли, положение изменилось к лучшему: петлюровцы были отогнаны. 29-го положение стало великолепным. Петлюровцы отошли на 35 верств» [15].

Наступного дня бої на підступах до Бердичева продовжувались. Стрілецьке командування почало вести бої не по залізничних коліях, а розкидало сили по лісовій місцевості, полях та ярах, сподіваючись проникнути у тил. У результаті ввечері 29 березня Січові Стрільці почали домінувати. О. Хмельницький пише, що сили М. Щорса втримували Бердичів з останніх сил. Вирівняв ситуацію прибулий вночі ще один більшовицький батальйон. На думку М. Щорса, у тих умовах істотно ситуацію могла б змінити красная дивізія. Попри її відсутність, на 30 березня більшовикам вдалось зупинити наступ сил стрілецького корпусу та не допустити приїзду сил Дієвої Армії УНР із району Житомира [16].

До причин невдачі під час цього наступу М. Безручко відніс такі обставини:

1. Перебування оперативного штабу Корпусу Січових Стрільців на станції Романів, що в 52 км від Бердичева. Це ускладнювало керування і тактичне коригування бою.
2. Командири полків не завжди повідомляли про перебіг всіх подій на фронті.
3. Відсутність рівночасних атак усіма відведеними силами та неактивність кінноти.
4. Перебування резерву в Чуднові, що у 40 км від Бердичева. Це не давало змоги вчасно організувати допомогу військам на фронті.

Щодо дій більшовиків, то М. Безручко зазначив, що у цей критичний момент вони швидко задіяли резерв, який разом з активністю бронепотягів, уможливив втримати Бердичів [6, с. 291].

З 30 на 31 березня штаб корпусу, налагодивши зв'язок зі штабами полків і відкоригувавши тактичні дії, вирішив тими самими силами продовжувати наступ на Бердичів. Крім того, Корпус Січових Стрільців отримав значні людські поповнення – кілька тисяч галичан-добровольців, що прибули до Армії УНР згідно з домовленістю між С. Петлюрою та командуванням УГА [1, с. 99].

1 квітня Січові Стрільці після сильної артилерійської атаки пішли в наступ і вдруге вступили у місто [17]. Як і першого разу, їм вдалось опанувати передмістям та станцією Бердичів [3, с. 58]. Утім укомплектовані галичанами курені відмовились битись з більшовиками і самочинно залишили позиції, змусивши й інші підрозділи відступити [1, с. 100].

Цього разу більшовицькі частини не тільки відбили стрільців, але і почали їх переслідувати. За даними М. Безручка, 1-й полк відійшов до с. Лісна Слобідка, що приблизно у 25 км від Бердичева, а 3-й полк – до с. Демчин. Загалом втрати особового складу стрілецьких полків, порівняно з першим наступом, були ще більші [6, с. 292].

Після відступу командування Корпусу Січових Стрільців вирішило усіма відведеними для цієї операції силами повести наступ. Зокрема, 5-й полк перевели до містечка П'ятки, що приблизно розташоване в 20 км на пн.-зх. від Бердичева. Полку було наказано провести наступ на с. Слободище, що за 9 км на схід від П'яток, а потім ворогу вдарити в тил. Кінний дивізіон Ф. Бориса повинен був підтримувати праве крило Січових Стрільців та допомагати 1-му полку.

Зранку 2 квітня розпочався третій наступ на Бердичів [18]. На 12 год 1-й та 3-й полки після артилерійського обстрілу підійшли до передмістя. У той час 5-й полк підійшов до с. Райки, що на пн.-зх. приблизно у 15 км від Бердичева. Проходячи повз Райки, на полк раптово напала більшовицька піхота. У результаті особовий склад 5-го полку був позбавлений зв'язку з командуванням і в паніці швидко почав відступати. Частині полку вдалось відступити, а решта потрапила в полон, втопилась в озері Райки та була обстріляна. Розгром 5-го полку призвів до відступу усіх сил наступу.

1-му полку вдалось відірватись від ворога, а 3-й полк потрапив у важке становище під с. Демчин. Усе ж таки 3-му полку, командування яким почав здійснювати начальник штабу Корпусу Січових Стрільців Б. Сулковський, під прикриттям бронепотягів вдалось відірватись.

За спогадами Р. Дашкевича, втрати корпусу у цій операції становили близько 1500 стрільців [19].

М. Безручко, оцінюючи цю операцію, відзначив: «... щодо опанування Бердичева, треба сказати, що сил для його оволодіння Січові Стрільці мали досить. Треба було зразу примінути до

боротьби всі сили, а не вводити їх до бою поступово. План для атаки третьої прийнятий був ризикований, хоч добрий, але прийнятий був запізно. ... безперечно Бердичів був би взятий, ворог не встиг би скупчити резервів...» [3, с. 59].

План командування Армії УНР не вдалось реалізувати. Корпус Січових Стрільців разом з силами Північної групи, тримаючи оборону, почав відступати на захід. Стосовно Південної групи, то після рішучого прориву більшовицьких військ у районі Вінниця – Жмеринка, її відрізали від основних сил і змусили відступати до Румунії, де група була роззброєна.

3 квітня 1919 р. штаб Армії УНР окремим наказом визначив містечко Крем'янець місцем для розташування «кадру» Корпусу Січових Стрільців, куди треба було скерувати ешелони кулеметних і гарматних частин, вишкіл та протягом восьми днів підготувати приміщення для 2–3 тисяч новобранців [20].

8 квітня до складу Корпусу Січових Стрільців була тимчасово приділена бригада 5-ї кінної дивізії, що складалася з 27-го Чортомлицького і 28-го Звягельського кінних полків. Бригада мала кілька сотень бійців і була приділена для операцій на правому крилі Корпусу [1, с. 100–101].

Відступаючи по лінії Бердичів – Чуднів – Полонне – Шепетівка (цей шлях становить приблизно 122 км), на кінець першої декади квітня стрільці підійшли до Шепетівки, в якій зайняли оборону. Адже вузлова станція Шепетівка мала основне стратегічне значення, яке давало змогу з однієї позиції вести оперативні дії у напрямках Новоград-Волинська, Бердичева і Проскурова. Командування Корпусу не могло розраховувати на усі частини, оскільки в складі Північної групи під командуванням отамана В. Оскілка на відрізку фронту Рівне – Сарни діяли 2-й і 4-й полки Стрільцького корпусу. 5-й полк січовиків після відступу з-під Бердичева був розформований та поповнені 1-й і 3-й полки Корпусу [3, с. 60].

Невдача цієї наступальної операції і, зокрема Корпусу Січових Стрільців, мала і політичні наслідки. Зокрема у середовищі Стрільцької Ради актуалізувалось питання березневої декларації щодо більшовицьких принципів влади, реалізація яких дала б змогу схилити найчисленнішу частину українського суспільства – селянство та симпатиків більшовиків на бік УНР. Так, Д. Яневський зміну 9 квітня правого уряду С. Остапенка на лівий Б. Мартоса пов'язує з С. Пеглюрою і Стрільцькою радою, а також вважає, що від початку квітня 1919 р. легальні партійні сили втратили вплив на принципові політичні рішення – прерогатива їх вироблення перейшла до Штабу Корпусу Січових Стрільців та Штабу Головного Отамана [21]. Здебільшого це пов'язано з тим, що взаємини між УСДРП і УПСР, з одного боку, та УПСФ, УПСС, Українською народно-республіканською партією (УНРП) і Українською демократично-хліборобською партією (УДХП), – з іншого, перебували у стані конфронтації.

Крім того, ця поразка призвела до розгляду питання ліквідації одного з фронтів. Під час військової наради у містечку Здолбунів 11 квітня М. Омелянович-Павленко у присутності С. Пеглюри, А. Мельника, В. Оскілка, О. Осецького, Є. Коновальця та інших запропонував для обговорення доволі перспективний план. Відповідно до нього планувалось, що: Холмська і Північна групи Армії УНР повинні відійти у Галичину для підтримки УГА, і в такий спосіб на Волині звести польські і більшовицькі війська; решті військ УНР слід було відійти за р. Збруч і втримувати фронт проти більшовиків. Якщо УГА таки доведеться відступати, то тільки разом з Армією УНР в район Збруча–Дністра, де, з одного боку, є Карпати, а з іншого, – доведеться втримувати позиції до завершення польсько-більшовицького протистояння. Після цього планувалося відпочити, і провівши реорганізацію, розпочати наступ. Цей план не мав підтримки. Щодо примирення з Росією, то на нараді вирішено, що воно можливе тільки тоді, коли Армія УНР буде мати успіхи на фронті. Так само не могло бути мови і про ліквідацію фронту проти Польщі. Врешті-решт було вирішено продовжувати боротьбу на два фронти [22].

Отже, бої за Бердичів 27 березня – 3 квітня 1919 р. є помітною сторінкою більшовицько-українського протистояння 1919 р. Попри покладені значні тактичні сподівання командування

Корпусу Січових Стрільців не змогло виконати поставлені завдання – здобути місто. При цьому поразка на Бердичівському напрямку пов’язана як з прорахунками стрілецького командування, так і з провальними діями інших частин Армії УНР, під час реалізації стратегічного плану наступу на Житомир, Бердичів та Вінницю. Очевидно, що ключовою проблемою став брак тилових та резервних сил, що не скажеш про більшовицькі війська. Уміле перегрупування їхніх військ та залучення резерву дало змогу втримати Бердичів та перейти у наступ проти Армії УНР. Політичні зміни, що відбулись після цієї операції, фактично не мали жодного позитивного впливу на становище Дієвої Армії УНР.

1. Ковальчук М. На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. / М. Ковальчук. – К., 2010. – 288 с. 2. Левченко О. Бойова діяльність армії УНР (листопад 1918 – липень 1919 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. Левченко. – К., 2002. – 16 с. 3. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність / М. Безручко // За державність. – Зб.к 2. – Київ, 1930. – С. 47–72. 4. Директивы командования фронтов Красной армии (1917–1922). – М., 1972. – Т. 2. – 804 с. 5. Савченко В. Дванадцять воєн за Україну / худож.-оформ. А.А. Ленчик. – Харків, 2006. – 415 с. 6. Безручко М. Від Проскурова до Чорторії / М. Безручко // Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Ювілейне видання 1917 – 1967. – Чикаго, 1969. – С. 275–394. 7. Степаков В. Павел Судоплатов – геній террора / В. Степанов. – СПб.: Издательский дом «Нева»; М.: Издательство «ОЛМА-ПРЕСС Экслибрис», 2003. – 192 с. 8. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 кн. – Т.5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна в Україні (1917 – 1920). – К., 1977. – С. 349. 9. Козацький голос. – 6 квітня 1919. 10. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): наук. вид. / Я. Тинченко. – К., 2007. – С. 35. 11. Російський державний військовий архів (РДВА). – М. – Ф.25860. – О. 1. – Спр. 44. – Арк. 1. 12. Козацький голос. – 3 квітня 1919. 13. РДВА. – Ф. 167. – О.1. – Спр. 40. – Арк. 49. 14. РДВА. – Ф.167. – О. 1. – Спр. 40. – Арк. 47. 15. РДВА. – Ф.25860. – О. 1. – Спр. 44. – Арк. 3. 16. РДВА. – Ф.25860. – О. 1. – Спр. 44. – Арк. 3–4. 17. Козацький голос. – 20 квітня 1919. 18. Козацький голос. – 13 квітня 1919. 19. Давний Р. [Р. Дашкевич]. Про Січових Стрільці в/ Р. Давний [Р. Дашкевич] . – Відень, 1921. – С. 57. 20. ЦДАВОВ України, м. Київ. – Ф. 3172. – О.5. – Спр.2. – Арк. 41. 21. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. – К., 2003. – С. 331. 22. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Вихід із кризи / М. Стахів.– Скрантон, 1966. – Т.7. – С. 37–38.